

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN QAÇAQ DASTANLARI ƏNƏNƏSİ və “QAÇAQ NƏBİ”

İxtisas: 5719.01- Folklorşünaslıq

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Afaq Mustafa qızı Qasımova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı 2022

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor
İnstitutunun “Klassik folklor” şöbəsində
yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Mahmud Qara oğlu Allahmanlı

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, dosent
Ramazan Oruc oğlu Qafarlı

Filologiya elmləri doktoru
Əliağa Qafar oğlu Cəfərov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məhəmməd Məmmədsəid oğlu Məmmədov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor
İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.27 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
professor
_____ **Muxtar Kazım oğlu İmanov**

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
_____ **Afaq Xürrəm qızı Ramazanova**

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru,
dosent
_____ **Əfzələddin Dağbəyi oğlu Əsgərov**

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan folklorunun mühüm hissəsini tarixi qəhrəmanlıq dastanları tutur ki, bunun da kifayət qədəri qaçaq hərəkəti ilə bağlıdır. Qaçaq dastanları real hadisələrə əsaslanan və xalqın yaşamı, varlığı uğrunda apardığı mübarizə zəminində yaranan folklor nümunələridir. Qaçaq hərəkəti isə xalqımızın qəhrəmanlıq tarixinin ən unudulmaz səhifələrindəndir.

Qaçaq dastanlarının siyasi, ictimai, sosial mahiyyətinin aydınlaşdırılması müstəvisində müxtəlif kontekstlərdə mülahizələr yürüdülmüş və zaman-zaman tədqiqatçılar yeniliklər əldə etmişdir. Buna baxmayaraq, həllini gözləyən problemlər hələ də mövcuddur. Məsələn, folklorşünas alim Azad Nəbiyev hələ öz zamanında dastanla bağlı problemləri önə çəkmiş və *“Qaçaq Nəbi” ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır. Dastanın bir sıra problemləri, o cümlədən kəndli hərəkəti ilə əlaqəsi, yazıya alınma və nəşr tarixi, variant fərqləri, ideya, məzmun xüsusiyyətləri və eləcə də obrazlar sisteminin araşdırılmasına bu gün xüsusi ehtiyac duyulur*¹ söyləmişdir. Folklorşünas Şamxəlil Məmmədov da buna bənzər fikir irəli sürmüş və qeyd etmişdir ki, dastan haqqında aparılan tədqiqat işi (janr xüsusiyyətləri, poetika, obrazlar sistemi, estetika baxımından) tədqiqatçılar, məqalə müəllifləri tərəfindən maraq doğurmadiğı üçün tam təsəvvür formalaşdırmamış və yarımçıq qalmışdır².

Folklorşünasların qeyd etdiyi kimi dastanla bağlı tədqiqat işindəki çatışmazlıqlar “Azərbaycan qaçaq dastanları ənənəsi və “Qaçaq Nəbi”” adlı tədqiqat işini folklorşünaslığın aktual problemlərindən hesab etməyə əsas verir. Mövzunun aktuallığı həm də aşağıdakı konkret amillərlə müəyyənləşir:

– Qaçaq dastanları zəngin təcrübə və ənənə üzərində inkişaf etmiş, bugünkü səviyyəyə gəlib çatmışdır. Ozan sənətinin şedevri sayılan “Dədə Qorqud” dastanı “Manas”, “Bilqamıs”, “Oğuz

¹Nəbiyev, A.M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı: II hissə / Nəbiyev A. - Bakı: Elm, -2006. – s.585-586

²Məmmədov, Ş.H. Azərbaycan folkloru /ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Ş.Məmmədov. Bakı: -1949. - s.230-231

Kağan”dan bəhrələnibse, “Koroğlu” dastanı “Dədə Qorqud”dan, “Qaçaq Nəbi” “Koroğlu”dan yararlanmışdır. Bu bağlılığı müəyyənləşdirmək üçün etnosun mədəni potensialının daşıyıcısı olan qəhrəmanlıq dastanlarına müraciət etməliyik. Qədim və qaçaq dastanlar arasında bir çox aspektlərdə, xüsusilə dastan söyləyicisi, qəhrəmanın mübarizəsində, nəğmələrdə, motiv və süjetlərdə mövzu bənzərliyi, ortaq obrazlar məsələsində müqayisəli təhlillər aparmaq xalqın tarixini, milli mədəniyyətini, etnokulturoloji yaddaşını, bədii-estetik təfəkkür intelleksiyasını müəyyənləşdirmək üçün aktualıq kəsb edir. Bu istiqamətdə yanaşma milli dastançılıq (qaçaq dastan) ənənəsinin də öyrənilməsi baxımından vacibdir.

–Tarixin müxtəlif dövrlərində hakim təbəqənin ədalətsizliklərindən narazı qalan insanlar qəhrəman obrazı yaratmış, onlar varlıların düşməni, kasıbların isə dostu sayılmışlar. Bu obrazlar dünya folklorunda “nəcib quldur”, “xalq intiqamçısı” (“благородный разбойник”, “народный мститель”, “a noble robber”, “gentleman thief”)³ adlandırılmışlar.

Dünya folklor nümunələrində, balladalarda kifayət qədər rast gəldiyimiz yarı əfsanəvi, yarı gerçək “nəcib quldur”lar (İngilis balladalarının qəhrəmanı Robin Hud, Koreyada kasıbların sevimlisi Xon Qildon obrazı, Yapon epoxasının yarı əfsanəvi qəhrəmanı ninza İsikava Qoemon, Drezden cəngavərlərinə qarşı vuruşaraq meşələrdə gizlənən Mixael Kolxaas, italyalı “Robin Hud” Salvatore Giuliano⁴, türk xalqlarının məşhur qəhrəmanı Koroğlu və başqa obrazlar) xoşniyyətli olub məqsədləri heç zaman kimləri isə talayıb varlı olmaq deyil, xalqa zülm edənlərin var-dövlətini kasıblara paylamaqdır. Bu obrazların qadına və silahdaşlarına alicənab münasibəti xalq arasında onların nüfuzunu daha da artırmışdır. Folklor nümunələrində “nəcib quldur” arxetipinə hətta e.ə. 6-cı əsrin

³ Архетип благородного разбойника: от Тиамиды до Леона: [Elektron resurs]/ URL: <https://tervby.livejournal.com/1132.html>

⁴ Mystery over death of Sicilian Robin Hood // URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/8090084/Mystery-over-death-of-Sicilian-Robin-Hood.html>

sonlarında, Geliodoranın “Efiopika” povestində (Tiamid obrazı simasında) rast gəlirik.

Qaçaq Nəbi ilə “nəcib quldur” obrazını paralel təhlil etdikdə maraqlı, yeni yanaşmalar əldə edirik. Bu yanaşma hər iki obrazın xarakterində səkkiz bənzər cəhətin üzə çıxarılmasına yardımçı olur.

Hər zaman ədalət axtarışında olan xalq “nəcib quldur” obrazını (Sovet dövrünün uydurma film qəhrəmanı Yuriy Detockin, Meksika xalqının əfsanəsi Zorro, Rafael Sabatinin roman qəhrəmanı Piter Bladin simasında) müasir dövrdə kinofilmlərə daşımış, nəticədə mövzu aktuallığını itirməmişdir.

Sadalanan xüsusiyyətlərdən əlavə bizim qaçaqlar özlərinə məxsus qanun kodeksləri, milli-mental xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər. Hər bir xalqın qəhrəmanı onun milli-mental dəyərlərinin daşıyıcısıdır. Mövzunu aktual edən məsələlərdən biri də xalqın bu və ya digər hadisəyə münasibətinin həmin qəhrəmanların təmsalında əks olunmasıdır. Qaçaq dastanlarında milli-mental dəyərlərin üzə çıxarılması qəhrəmanların missiyasının, milli-mənəvi irsinin, milli kimliyinin genetik yaddaşda nə dərəcədə qorunmasını aşkarlayır.

– Nəbi hərəkatı yaxın tarixlə səsləşdiyindən onun haqqında kifayət qədər arxiv materiallarına, müxtəlif dövrlərdə qəzet və jurnallarda nəşr edilən tarixi faktlara, canlı şahidlərin xatirələrinə rast gəlirik. Bu tarixi faktlar əvvəlcə xalqın dilində nəğməyə (qoşma), hadisəyə, əhvalata, rəvayətə çevrilmiş, sonradan onun dastanlaşması üçün başlanğıc olmuşdur.

Tarixi faktların nə dərəcədə folklorlaşması, dastana doğru inkişafın elmi-nəzəri aspektlərinin araşdırılması bütünlükdə bədii prosesin gedişi haqqında dolğun təsəvvür formalaşdırır. Bu isə mövzunu aktual edən məsələlərdəndir.

– Folklorşünas Bəhlul Behcətin vəsiqə və sənədlər üzrə yazılmış “Qaçaq Nəbinin tarixi” adlı əsəri 2011-ci ildə (onun ölümündən təxminən 75 il sonra) işıq üzü görmüşdür. Əsərin yazılma tarixinin Nəbi hərəkatına yaxın bir dövrə təsadüf etməsi, Bəhlul Əfəndinin tarixçi olaraq müxtəlif arxiv materiallarına müraciəti, Nəbinin silahdaşlarından, yəni canlı şahidlərin danışdıqlarından bəhrələnməsi onun dəyərini artırır.

Əsərdəki tarixi faktların “Qaçaq Nəbi” dastanında yerinin müəyyənləşdirilməsi aktual mövzudur.

Bəhlul Əfəndi Nəbinin yaşadığı dövrün ictimai-iqtisadi baxımdan çətinliyini geniş izah edir və vurğulayır ki, *“iddia etdiyimiz bu həqiqəti bütün varlığı ilə aydınlaşdırmaq üçün Nəbinin yaşayış boyu-başa çatdığı Qarabağ bölgəsinin o dövrdəki ictimai və idari vəziyyətini dərinləndirən izah etməli və bununla bərabər bu izahımızı daha əlverişli və səmərəli bir halda isbat etmək üçün Qarabağ vilayəti ilə hər hansı bir şəkildə əlaqəsi olan ölkələrin də vəziyyətini qismən bəyan etməyi lazım bildik”*.⁵ Tarixçi folklorşünas Bəhlul Behcətın əsəri ilə “Qaçaq Nəbi” dastanının paralel təhlili onun yaşadığı dövrün ictimai-siyasi şəraitini, vergi qanunlarının yaratdığı çətinlikləri, Azərbaycanda qaçaqçılığın köklü səbəblərini, Nəbi hərəkatının mahiyyətini aydınlaşdırmağa kömək edir.

–Dastan yaradıcılığında ən mühüm problemlərdən biri xalqın müxtəlif tarixi dövrlərdə yaratdığı nümunələrin toplanması, nəşri və tədqiqi məsələsidir. Qaçaq Nəbi ilə bağlı bu proses hələ XIX əsrin əvvəllərindən başlamış, indi də davam etməkdədir.

Son dövrlərdə SMOMPK⁶ məcmuəsində gedən Azərbaycan folklor nümunələrinin bir araya gətirilməsi, eləcə də ilkin nəşrlər seriyasından buraxılan kitablar, AMEA Folklor İnstitutunun layihələri ilə bağlı nəşrlər (Azərbaycan folklor külliyyatı seriyasından çap edilmiş “Qaçaq Nəbi” dastanı⁷, “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” çoxcildliyində Nəbi ilə bağlı folklor nümunələri⁸ və s.), Almaz

⁵ Behcət, B.M. Qaçaq Nəbinin tarixi / B.Behcət, - Bakı: Çıraq, - 2011. –s.21

⁶ Orucova S.H. “Qaçaq Nəbi” “SMOMPK” məcmuəsində.// S.Orucova. Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. № 1(85). – 2013.-s.191-195

⁷ Azərbaycan folkloru külliyyatı. Dastanlar. Qaçaq Nəbi dastanı (kitab 16)./tərt.ed. Axundov Ə. / Bakı: Elm və təhsil, - c.26. - 2011. - 428 s.

⁸ Qarabağ: folklor da bir tarixdir. (kitab 4) (Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). -Bakı: Elm və təhsil, -2013, - s.458, Qarabağ: folklor da bir tarixdir. Kitab 3 (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). - Bakı: Elm və təhsil, - 2012. - 468 s.

Həsənqızının⁹ tədqiqat işində mühacirətdə yaşamış folklorşünasların Nəbi ilə bağlı dərc etdirdiyi materialların üzə çıxarılması, Füzuli Bayatın Nəbi hərəkətinin sosial-iqdisadi, siyasi-mədəni bazasını aydınlaşdıran əsəri, Hacı Nərimanoğlunun bu mövzuda silsilə məqalələri¹⁰ və s. prosesin davam etdirildiyindən və mövzunun hələ də aktuallığından xəbər verir. Qaçaq dastanları ilə bağlı örnəklərin sistemli şəkildə təhlili dövrü, mühiti, etnik sistemin mahiyyətini aydınlaşdırmaqda yardımçı olur. Dastanın toplanması, nəşri və tədqiqi məsələsinə sistemli yanaşmaq yalnız tarixi məlumatlar baxımından deyil, həm də bölgənin mədəniyyəti, folkloru ilə bağlı təsəvvür əldə etmək üçün vacibdir.

– “Qaçaq Nəbi” dastanı ilə bağlı təhlillərdə aydınlaşmalı problemlərdən biri dastan variantlarının (Əliheydər Tahirov, Əhliman Axundov, Həsən Qasimov, Azad Nəbiyev)¹¹ tipoloji təhlili, struktur elementləri (süjet, motiv və obraz) baxımından özəllikləri məsələsidir. Bütün variantlarda “Qaçaq Nəbi” dastanının ana xəttində türk qəhrəmanlıq dastan ənənəsinə sadıq qalan qəhrəmanın, yəni bir fərdin özündən fəlon üstün sosial-əxlaqi sistemə qarşı çıxması durur. İdeya həyatdan doğsa da, dastanlarda müəllifin

⁹ Həsənqızı, A.H. Mühacirətdə folklor araşdırmaları. / A.Həsənqızı. -Bakı: Elm və təhsil, -2015. -252 s.

¹⁰ Hacı Nərimanoğlu. "Qaçaq Nəbi tarixi"nin "arxiv ömrü" sona çatdı: Fədakar tədqiqatçı Bəhlul Bəhcətin amalı 80 ildən sonra gerçəkləşdi. 525-ci qəzet.- 2011.- 22 iyun.- s.6., Hacı Nərimanoğlu. Qaçaq Nəbi: 12 mart suiqəsd. [Elektron resurs]/URL: <https://525.az/news/163959-qacaq-nebi-12-mart-sui-qesdi>, "Qaçaq Nəbi, Qaçaq Həcər haqqında millət vəkili F.Qəzənfəroğlunun yanaşması doğru deyil". [Elektron resurs]/URL: <http://teref.az/manset/87785-qacaq-neb-qochaq-hecer-haqqinda-millet-vekili-fqezenferoglunun-yanashmasi-dogru-deyil.html>, Qaçaq Nəbinin 170 illiyinə həsr olunmuş kitab nəşr edilib. 525-ci qəzet.- 2021.- 23 oktyabr, - s.17.

¹¹ “Qaçaq Nəbi”. (toplayıb tərtib edəni Ə. Tahirov) Bakı: Sovet Yazıçılar İttifaqı, -1938, -49 s., Azərbaycan dastanları: / red. M.H.Təhmasib, tərt. ed. Nəbiyev A. - Bakı: Gənclik, -1977. - 171 s., “Qaçaq Nəbi”.(toplayıb tərtib edəni Ə.Axundov) -Bakı:Azərənşr,-1961.- 369 s, “Qaçaq Nəbi”. (toplayıb tərtib edəni H.Qasimov). Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı, -1960. -75 s., Azərbaycan dastanları: /red. M.H.Təhmasib, tərt. ed. Nəbiyev A.- Bakı: Gənclik, - 1977. - 171 s.

subyektiv baxışı özünü aydın şəkildə göstərir. Məsələn, Həsən Qasimov variantını təhlil edən zaman siyasi mühitin, toplayıcı müdaxiləsinin dastana təsiri açıq şəkildə özünü göstərir. *“Göründüyü kimi, dastanda xalqlar dostluğunun tərənnümü təsvir olunan ilk hadisələrdən başlayaraq qabarıq bir şəkildə verilmişdir. Dastanda erməni xalqı ilə Azərbaycan xalqı arasında yaxınlıq bir sıra başqa epizodlarda da öz əksini tapmışdır. Lakin, bunlar ötəri olmayıb, obrazlı bir dildə, inandırıcı, obyektiv formada qələmə alınmışdır”*.¹² Dastanda sovet ideologiyasına xidmət edən yalançı xalqlar dostluğu motivi qabardılmış, Nəbinin ermənicə danışması, erməni xalqı ilə yaxın dostluğu xalqın yaddaşına həkk olan faktların qarşısını ala bilməmişdir. Buna baxmayaraq Əliheydər Tahirov variantında, Bəhlul Behcətin əsərində ideoloji örtüyün altında erməni xalqı ilə etnik qarşıdurma özünü azda olsa göstərə bilər.

Dastan variantlarının struktur elementlərinin təhlili siyasi rejimin, nəzərə çarpan əlgəzdirmə hallarının, yəni, toplayıcı redaktəsinin, mətnə müdaxilə elementlərinin dastana nə dərəcədə təsirini aşkarlayır. Bu baxımdan məsələ xüsusi aktuallığı ilə seçilir.

– İstənilən qəhrəmanlıq dastanı təhkiyəsiz təsəvvürə gəlmir. "Qaçaq Nəbi" dastanının da bütün əldə olunan variantları təhkiyə modelləri ilə başlayır və təhkiyəçi motivasiya yaratmaq məqsədi ilə formullardan, müxtəlif təhkiyə üsullarından istifadə edir. Tədqiqat işi bunu deməyə əsas verir ki, söyləyici və toplayıcı dastanda bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, nitq etiketlərindən, sırf bu dastana məxsus formullardan müxtəlif cür istifadə etmişdir.

Epik təhkiyədə qəhrəmanı və onun qəhrəmanlığını şərtləndirən həmin vasitə və elementlər, poetik parçalar, eləcə də təhkiyə formulları qəhrəmanlıq təsəvvürü haqqında bütöv bilgi verə bilər. Lakin ümumi sxem və təhkiyə (söyləyici) müstəvisində fərqlilikləri də mövcuddur ki, bu mövzuda təhlillər söyləyici bacarığının səviyyəsini aşkarlamağa imkan verir.

¹² Rüstəmzadə, R.B. El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında.-Bakı: Gənclik, - 1984. -s.72-73

– Məsələnin aktuallığına siyasi cəhətdən yanaşsaq, Qaçaq Nəbinin fəaliyyət göstərdiyi coğrafi ərazi Azərbaycanın dilbər güşələrindən sayılan, tarixi torpağımız olan Zəngəzur, Göyçə mahalıdır. Belə ki, tədqiqat işində hətta Nəbinin dövründə belə, bir millət kimi ermənilərin psixologiyasında satqınlığın, qorxaqlığın, yaltaqlığın xarakter kimi nə dərəcədə oturuşduğunun şahidi olur. İstər Nəbinin hampalarının erməni olması, ermənilərin törətdiyi haqsızlıq səbəbindən elindən ayrı düşməsi, erməni mənşəli Qara Nəbinin öz çirkin əməllərini Qaçaq Nəbinin adı ilə həyata keçirməsi, istərsə də erməni bəylərinin xalqa zülmü, onların satqınlığı nəticəsində Mehdini itirməsi hadisəsi dastanın dərin qatlarında özünə yer almış və bu faktların üzə çıxarılmasına ehtiyac duyulur.

Azərbaycan son zamanlar qazanılmış qələbə nəticəsində bu xalqın iç üzünü (erməni faşizmini) açmış, açıq şəkildə Nəbinin qəhrəmanlıq göstərdiyi torpaqların bizə məxsus olduğunu dünyaya sübut etmişdi. Nəbi və Həcərin doğulduğu Qubadlı rayonu ordumuz tərəfindən işğaldan azad edilmiş, Azərbaycan qadın qəhrəmanının simvolu Həcərin məzarı otuz ildən sonra bərpa edilmişdir. İndi bu qəhrəmanların simasında yeni-yeni qəhrəmanlarımız yaranır.

Mövzunun *işlənmə dərəcəsinə gəlincə*, Nəbi haqqında yazılar hələ onun sağlığında müxtəlif qəzet və jurnallarda çap edilmiş, onun adına bir neçə dastan qoşulmuşdur.

*“Qaçaq Nəbi” nin Türkiyədə 3 variantı (Zeynelabidin Makas, Turgut Öcal və Esmə Şimşək variantı), Aşıq Yusif və Aşıq Mevlüt İhsani” variantları da mövcuddur*¹³. Aşıq Hüseyn Sai variantı isə Cənubi Azərbaycanda nəşr edilmişdir.¹⁴

Dastan bir çox folklorşünaslar (Məhəmmədhüseyn Təhmasib, Paşa Əfəndiyev, Rüstəm Rüstəzadə, Vaqif Vəliyev, Şamxəlil Məmmədov, Zülfüqar bəy Hacıbəyov, İsrail Abbaslı, Füzuli Bayat,

¹³ Bayat, F.X. Qaçaq folkloru sosial-iqdisadi və siyasi-mədəni kontekstdə./F.Bayat. – Bakı: Elm və təhsil, -2019. – s.195

¹⁴ Nərimanoğlu, H. Qaçaq Nəbi tarixdə, elmi, yazılı və şifahi ədəbiyyatda, incəsənətdə./ H.Nərimanoğlu. – Bakı: Mütərcim, 2021. –s.116

Hacı Nərimanoğlu və başqaları)¹⁵ tərəfindən tədqiqata çəlb edilmiş, toplanan materiallar özündə dəyərli faktları əks etdirə bilsə də, müəyyən boşluqlar aradan qaldırılmamışdır.

Mövzunun Azərbaycan folklorşünaslığında *öyrənilmə dərəcəsinə* gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, istər qaçaq dastanları, istərsə də “Qaçaq Nəbi” ayrı-ayrılıqda tədqiq olunmuşdur. Lakin geniş şəkildə müqayisə kontekstinə salınmamışdır. Məsələn, “Qaçaq Nəbi” dastanının müxtəlif aspektlərdə bir neçə qəhrəmanlıq dastanları ilə paralel şəkildə öyrənilməsi; qaçaq hərəkətinin

¹⁵ Məmmədov, Ş.H. Azərbaycan folkloru /ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Ş.Məmmədov. Bakı: -1949. - 325 s., Şahverdiyev Z.Ə. Naxçıvan bölgəsi XIX və XX əsrin əvvəllərində./ Z. Şahverdiyev. - Bakı: Elm, -2008, - 264 s., Şahverdiyev Z.Ə. Naxçıvan: Tarix yaddaş və müasir yüksəliş. / Z.Şahverdiyev. -Naxçıvan: Əcəmi NPB, - 2017. - 520 s., Əfəndiyev, P.Ş. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri: [4 cildə] / P.Əfəndiyev, -Bakı: ADPU, -c.2. - 2004. - 398 s. Əfəndiyev, P.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı / ali məktəb tələbələri üçün dərslik/ P.Əfəndiyev, elmi red. M.Allahmanlı,- Bakı: Elm və təhsil,-2013,600 s. Əfəndiyev, P.Ş. Dastan yaradıcılığı / P.Əfəndiyev, - Bakı: ADPU, -1999,165 s. Rüstəmzadə, R.B. El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında.Bakı: Gənclik,-1984. -172 s. Rüstəmzadə,R.B. Xalq ədəbiyyatına dair araşdırmalar, Bakı: Nurlan, -2007, -244 s. Rüstəmzadə, R.B Azərbaycan tarixi qəhrəmanlıq dastanları. Gəncə: Poliqrafiya, - 1998. - 292 s., Yeddi dastan: (tarixi qəhrəmanlıq dastanları) toplayıb və tərt.ed.. Rüstəmzadə R. -Bakı: Azərənəşr, -1989, -163 s., Təhmasib M. A. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər)/M.Təhmasib.-Bakı: Elm, - 1972, - 398 s.,Təhmasib M.A. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu./M.Təhmasib.-Bakı:Qızıl-Şərq,-1941.- 81s. Zülfüqar bəy Hacıbəyov və Azərbaycan musiqi folkloru. –Bakı: Xəzər Unuversiteti Nəşriyyatı, -2019. -221 s., Abbaslı, İ.İ. “Qaçaq Nəbi” dastanı və Bəhlul Behcətın “Qaçaq Nəbinin tarixi” araşdırması // -Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, -2005. (№18), -s.16-23 Abbaslı, İ.İ. Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiri məsələləri / İ.Abbaslı. - Bakı: Nurlan, - 2007. - 272 s. Abbaslı, İ.İ. Koroğlu, nə var, nə yox? / İ.Abbaslı. - Bakı: Elm və təhsil, - 2013. - 282 s., Bayat, F.X. Folklor dərsləri. / F.Bayat. - Bakı: Elm və təhsil, - 2012. - 424 s., Bayat, F.X. Qaçaq folkloru sosial-iqdisadi və siyasi-mədəni kontekstdə./F.Bayat. – Bakı: Elm və təhsil, -2019. - 304 s, Bayat, F.X. Sosial bandit nəzəriyyəsi baxımından qaçaqçılıq hərəkəti və qaçaq dastanları // -Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər -2011. №36, - s. 22-29, Bayat, F.X. Tarixi perspektivdə qaçaqçılıq və qaçaq əhvalatları. // -Bakı: Dədə Qorqud, elmi-ədəbi toplus. - 2016. № I (58), s. 16-24

qəhrəmanlarının tarixi kökləri; dünyaca məşhur folklorşünasların qaçaq hərəkəti ilə bağlı ziddiyyətli mövqeləri; dastanın toplanması, nəşri, tədqiqinə müasir yanaşma; dastan variantlarının müqayisəli təhlili; tarixi faktların, lirik və epik nümunələrin dastanda yeri; “Qaçaq Nəbi” dastanının formullar sistemi; dastan təhkiyəsi, obrazların tipi, struktur özəllikləri, süjet-motiv bənzərliyi və s. sistemli şəkildəbu dissertasiyada həyata keçirilmişdir. Bu cəhətdən dissertasiyanın mövzusu orijinaldır.

Tədqiqat işində bir sıra folklorşünasların elmi əsərlərinə, müxtəlif dövrlərdə qəzet və jurnallarda dərc edilən məlumatlara, arxiv materiallarına, xalqın yaddaşına həkk olunmuş xatirə, rəvayət və nəğmələrə, müasir dövrdə Nəbi ilə bağlı araşdırmalara müraciət olunmuş, həmçinin dünyaca məşhur britaniyalı tarixçi Erik Hobsbaumun, avstraliyalı folklorşünas Seal Grahamın, fransız tarixçisi Fernand Braudelin, yazıçı Andre Mauroisin, türk yazıçıları Yaşar Kemalın, Berna Moranın, Kemal Tahirin, Şimşək Esmanın¹⁶ qaçaqlarla bağlı mövqeləri araşdırılmış, onlardan da mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin tədqiqat obyektı Azərbaycanda qaçaq dastanları ənənəsi və “Qaçaq Nəbi”dastanı, predmeti isə “Qaçaq Nəbi” dastanında qaçaqçılıq ənənəsinin rolu, eləcə də müasir aspektə şərh, müqayisəsi, dastanın spesifik xüsusiyyətlərinin təhlili, Azərbaycan folklorunda yerinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın qarşısında duran əsas məqsəd Azərbaycanda qaçaq dastan ənənəsinin “Qaçaq Nəbi”

¹⁶ Hobsbawm, Eric. Haydutlar. Çev. Fatma Taşkent. İstanbul: Logos Yayıncılık, -1990, -s.34-35, Karen Barkey, Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi. Çev. Zeynep Altıok. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, -1999, -s. 185, Gözütok Türkan. Eşkiyalık ve Çakırcalı Mehmet Efenin türk edebiyatına iz düşümü. Türkbilig, -2011, № 21 s. 49- 72, Şimşək Esm (1989). “Kaçak Nebi hikâyesindeki motiflerin diğer halk hikâyeleri ile benzerlikleri”. Azerbaycan Türk kültür dergisi, S. 267, 1989, Moran B. Türk romanına eleştirel bir bakış. [2 cild]/ İstanbul: İletişim yayınları - 2016, c.2, -328 s., Seal Graham. The Robin Hood Principle: Folklore, History, and the Social Bandit, journal of Folklore Research, Vol. 46, No. 1 (Jan. - Apr., 2009), pp. 67-89

kontekstində təhlilə gətirilməsidir. Qarşıya qoyulan məqsədin reallaşması üçün aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur:

– “Bilqamısdan” “Koroğlu”ya, “Koroğludan qaçaq dastanlarına gəlişin tarixi-mədəni, bədii-estetik mahiyyətini, dastan ənənəsindəki özünəməxsusluqları aşkarlamaq;

– Qaçaq obrazının epik qəhrəman ənənəsinə və “nəcib quldur” obrazına bağlılığının genetik sistemini, məzmun və mahiyyətini aydınlaşdırmaq;

– Azərbaycan qaçaqlarının özünəməxsus milli-mental xüsusiyyətlərini folklor nümunələri vasitəsi ilə üzə çıxarmaq;

– Qaçaq dastanlarının yarandığı tarixi şəraiti ictimai-siyasi, tarixi-mədəni proses kontekstində təhlilə gətirmək və qaçaq dastan ailəsində “Qaçaq Nəbi”nin yerini müəyyənləşdirmək;

– Dünyaca məşhur tarixçilərin, folklorşünasların qaçaq hərəkətinə verdiyi qiyməti, ziddiyyətli mövqeləri Qaçaq Nəbi hərəkəti kontekstində təhlil etmək;

– Qaçaq Nəbi haqqında yaranan nəğmə, əhvalat, rəvayət və xatirələrin toplanması, nəşri və tədqiqi məsələsini sistemli şəkildə araşdırmaq;

– Tarixi faktların və xalqın dilindən söylənilən rəvayət və hekayətlərin, xatirələrin, nəğmələrin “Qaçaq Nəbi” dastanında hansı səviyyədə əks etdirildiyini müəyyən etmək;

– “Qaçaq Nəbi” dastan variantlarında qəhrəman tipləri və obrazların ümumi səciyyəsinə aşkarlamaq;

– “Qaçaq Nəbi” haqqında mövcud dastan variantlarını obraz, süjet və motiv baxımından təhlilə cəlb etmək;

– Bəhlul Behcətın Qaçaq Nəbi ilə bağlı topladığı faktların və bəzi arxiv materiallarının “Qaçaq Nəbi” dastanında işlənmə dərəcəsini aydınlaşdırmaq;

– Formullar sisteminin, onların semantik xüsusiyyətlərinin dastanda yerini müəyyənləşdirmək;

– “Qaçaq Nəbi” dastan təhkiyəsinin özünəməxsusluğunu, işləklik səviyyəsini açıqlamaq; və s.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat tarixi-müqayisəli və nəzəri-tipoloji metodun ümumi prinsipləri əsasında yazılmışdır. Struktural

metodun ehtiva etdiyi yanaşma və təhlil prinsiplərinə də yeri gəldikcə istinad edilmişdir. Müasir folklorşünaslığın əldə etdiyi elmi-nəticə və qənaətlər də bəzi hallarda problemlərin aydınlaşmasında əsas olmuşdur.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Qaçaq dastanlarının ənənəyə bağlılığının aşkarlanması;
2. “Qaçaq Nəbi” nin Azərbaycan dastan yaradıcılığında yerinin müəyyənləşdirilməsi;
3. Qaçaq qəhrəmanın folklorda əksi və obraz olaraq tarixi köklərinin müəyyən edilməsi;
4. Azərbaycan qaçaq dastanlarında qaçaqların milli-mental dəyərlərə söykənən xüsusiyyətlərinin təhlili;
5. Qaçaq Nəbinin qaçaq qəhrəman kimi simvollaşdırılmasının səbəblərinin ortaya qoyulması;
6. Qaçaq hərəkətinin nəzəri cəhətdən qiymətləndirilməsi;
7. “Qaçaq Nəbi” dastanında nəğmə, əhvalat, xatirə, rəvayət, arxiv materiallarının, tarixi faktların əksi;
8. “Qaçaq Nəbi” dastanının nəşri, tədqiqi və yazıya alınması;
9. “Qaçaq Nəbi” dastanının mövcud variantlarının müqayisəli təhlili (obraz, süjet, motiv baxımından)
10. Bəhlul Behcətin “Qaçaq Nəbinin tarixi” əsərindəki faktların dastanda əksi;
11. “Qaçaq Nəbi” dastan təhkiyəsi və formullar sisteminin dörd variant üzrə araşdırılması və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan qaçaq dastanları ənənəsi Qaçaq Nəbi kontekstində monoqrafik planda elmi tədqiqata cəlb edilmiş, problemin sistemli elmi-nəzəri təhlili bir çox elmi nəticələrin əldə olunması üçün əsas olmuşdur. Bunlar aşağıdakı elmi yenilikləri əhatə edir:

- “Qaçaq Nəbi” dastanının ənənəyə bağlılığı bir neçə aspektdə müəyyən edilmişdir;
- Qaçaq qəhrəmanların epik ənənəyə bağlılığının genetik sistemi, məzmun və mahiyyəti aşkarlanmış, “nəci b quldur” obrazının qaçaqlarla ortaq xüsusiyyətləri ortaya çıxarılmışdır;

– Tanınmış folklorşünasların, nəzəriyyəçilərin, tarixçilərin, filoloqların qaçaq hərəkətinə ikili münasibəti, hərəkətin fəaliyyət dövrləri nəzəri cəhətdən təhlilə cəlb edilmiş, ziddiyyətli mövqelər arasında müqayisələr aparılmış, sonda ümumiləşdirilərək nəticələr ortaya qoyulmuşdur;

– “Qaçaq Nəbi” dastan variantlarında milli-mənəvi dəyərlərə söykənən, Azərbaycan mentallığını qoruyan epizodlar üzə çıxarılmışdır;

– Dissertasiyada “Qaçaq Nəbi” dastanının toplanması, nəşri və tədqidi məsələsinə sistemli yanaşılmış, müəyyən dövrlərdə qəzet və jurnallarda, arxiv sənədlərində əks etdirilən məlumatlar, müasir dövrdə aparılan tədqiqat işləri araşdırılmışdır;

– Tədqiqat işində nəğmə, əhvalat, rəvayət və digər epik-lirik janrların “Qaçaq Nəbi” dastanının yaranmasında rolu müəyyən edilmiş, dastanın janr xüsusiyyəti baxımından gərəkli təhlillər aparılmışdır;

– “Qaçaq Nəbi” dastanının mövcud variantları süjet, obraz, motiv baxımından müqayisəli təhlili edilmiş, variantlar arasındakı fərqliliyin səbəbləri (dastan toplayıcısı tərəfindən müəyyən əlgəzdirmə hallarının, toplayıcı redaktəsinin, mətnə müdaxilə elementlərinin, sovetləşdirilmənin, siyasiləşdirmənin dastana təsirləri) müəyyən edilmişdir;

– Folklorşünas, tarixçi Bəhlul Behcətin tarixi faktları əks etdirən, real hadisələrə, arxiv sənətlərinə əsaslanan “Qaçaq Nəbinin tarixi” adlı əsəri ilə “Qaçaq Nəbi” dastanının mövcud variantları arasında paralellər aparılmış, dövrün reallığının “Qaçaq Nəbi” dastanında nə dərəcədə əks edilməsi müəyyənləşmişdir;

– Dissertasiyada Qaçaq Nəbi şəxsiyyətinə verilən xüsusi dəyərin səbəbləri (uşaq yaşlarından ədalətli mövqeyi, Sovet dövrünün ideologiyasına uyğun olaraq simvollaşdırılması, folklor qəhrəmanı fonunda epikləşməsi, ideallaşdırılması, mühacir folklorşünaslar tərəfindən “rejimə qarşı üsyan edən qəhrəman” səviyyəsinə qaldırılması, digər qaçaqlardan fərqli olaraq öz mübarizliyi, cəsarəti, yenilməz taktikası ilə uzun müddət mübarizə

apara bilməsi) üzə çıxarılmış, Nəbi hərəkətinin aktuallığının səbəbləri aydınlaşmışdı;

– Tədqiqat işində “Qaçaq Nəbi” dastanının təhkiyə xarakteri, sənətkarlığa, dastançının qabiliyyətinə, auditoriyanın ruhuna uyğun hadisələrin sıralanması, təhkiyə modellərinin istifadə məqsədləri araşdırılmış, mövzu ilə bağlı bir çox elmi qənaətlər əldə edilmişdir;

– Dissertasiyada “Qaçaq Nəbi” dastanının poetik sistemini müəyyənləşdirən formulları üzə çıxarılmış, dedə-babaların yaddaşına həkk olunmuş hadisələrlə bağlı yaranan klişeləşmiş, qəlibləşmiş ifadələrin özünəməxsusluğu, dastanda yeri müəyyən edilmişdir;

– Söyləyici dinləyicidə yorğunluq yaratmamaq, onda dastana maraq doğurmaq, hiss və duyğularına təsir göstərmək, sönüklüyün qarşısını almaq məqsədi ilə bədii ifadə və təsvir vasitələrindən istifadə etmişdir. Tədqiqat işində onların dastanda işlənmə dərəcəsi aydınlaşdırılmışdır;

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya Azərbaycan folklorunda dastan ənənəsinin genetik sistemini, dinamik mahiyyətini, kulturoloji məzmununu aydınlaşdırmaq baxımında mükəmməl *nəzəri əhəmiyyət* daşıyır. “Qaçaq Nəbi” dastanının müxtəlif aspektlərinin milli və ümümtürk səviyyəsində tədqiqi bütünlükdə elmi-nəzəri konseptin istiqamətini əks etdirir. Tədqiqatın *praktik əhəmiyyətinə* gəlincə ondan ali məktəblərin filologiya fakültəsində oxuyan tələbələr, magistrantlar, folklorşünaslar, dastan yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqat aparan alimlər bəhrələyə bilirlər. Həmçinin dissertasiya işindən dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin, metodik vəsaitlərin, monoqrafiyaların, fakültativ sənədlərin, Ali məktəblərin filologiya fakültələrində kurs işlərinin və s. hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobeşiyası və tətbiqi. Tədqiqatın elmi yenilikləri və əsas elmi nəticələri müəllifin ölkə daxili və xairicində Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi jurnallarda çap etdirdiyi elmi məqalələrdə, elmi konfrans materiallarında, tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunun

“Klassik folklor” şöbəsində yerinə yeririlmişdir. Dissertasiyanın mövzusu AMEA Folklor İnstitutunun Elmi Şurasının 21 noyabr 2012-ci il (protokol № 6) və Respublika Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirilməsi Şurasında Folklorşünaslıq üzrə Problem Şuranın 25 noyabr 2015-ci il tarixli (protokol № 2) protokollarının qərarları ilə təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş (11 səhifə, 22 000), üç fəsil (I fəsil - 41 səhifə, 82 000 işarə; II fəsil - 55 səhifə, 110 000 işarə; III fəsil-44 səhifə, 88 000 işarə), nəticə (11 səhifə, 22 000 işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından (13 səhifə, 26 000 işarə) ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat istisna olmaqla 168 səhifə, 336 000 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi aydınlaşdırılmış, tədqiqatın obyektini və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyən edilmiş, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar qeyd edilmiş, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

“**Azərbaycan qaçaq dastanları ənənəsi**” adlanan I fəsil iki paraqrafdan ibarətdir. “**Qaçaq dastan yaradıcılığında qədim dastan ənənəsinin izləri**” adlanan hissədə “Qaçaq Nəbi” ozan sənətinin “Bilqamış”, “Manas”, “Alp-Ər Tonqa” kimi şedevrləri ilə, “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” eposları ilə, “Qara Məlik” kimi yaxın dövrü əhatə edən qəhrəmanlıq dastanı ilə paralel şəkildə təhlil edilmişdir.

Qaçaq dastan ənənəsində qədim dastanların izlərini axtardığımız zaman ilk növbədə **dastan söyləyicisi** məsələsinə toxunmuşuq. Belə ki, türk dastan yaradıcılığında orta hesab edilən amillərdən, əsas xüsusiyyətlərdən biri məhz aşığı-ozan sənətidir. Ozan oğuznaməçiliyinin aşığı dastançılığına, qopuzun saz transformasiyası genetik yaddaşın qorunuşudur. Dastan söyləyicilərinin əsas orta xüsusiyyəti təkcə dastan yaradıcısı olmaları deyil, folklor nümunələrinin daşıyıcısı, yaşadıcısı

sayılmalarıdır. Qədim türk tarixi ozan, müasir tarix isə aşiq yaradıcılığındadır.

Bu paraqrafda aşiq və ozan sənəti yalnız dastan söyləyicisi baxımından təhlil edilməmiş, onlar qəhrəmanların ən yaxın sirdaşı, yeri gəldikdə isə onların fəaliyyətini qeydə alan silahdaşı kimi də (Çaysan İrçi, Aşiq Cunun, Aşiq Əhməd və s.) səciyyələndirilmişlər. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi möhtəşəm abidələrdə ozan/aşiq obrazının olması qaçaq dastanlarında da davamlı olaraq özünə yer alır.

Bu paraqrafda “Bilqamısın qələbə nəğməsi”, “Koroğlu nəğmələri”, “qaçaq nəğmələri” arasında müqayisələr aparılmış, nəğmələr mövzu baxımından qruplaşdırılmış (tərif; hər-bə-zorba; öyüdnamə; çağırış; arzulama; təəssüflənmə; oxşama-ağı) və belə qənaətə gəlinmişdir ki, *“dövr inkişaf etdikcəqədimdən qəhrəmanı tərifləyən, döyüşə həvəsləndirən, onun silahını, atını, döyüş ərazisini təsvir edən, düşmənlərlə mübarizəsini, ölümünü əks etdirən nəğmələrin mövzusu saxlanılmış, sadəcə əfsanəvi hadisələrin təsvirlərindən uzaqlaşaraq real hadisələri əks etdirmişdir”*.¹⁷

Alp-ərənlərlə qaçaq qəhrəmanların mübarizəsinin məqsədindəki bənzərlik ənənənin davamıdır. Bu qəhrəmanları doğruluq, dürüstlük, ədalət, sədaqət, əliaçıqlıq kimi fərdi keyfiyyətlər uğrunda mübarizə aparmaq birləşdirsə, digər tərəfdən onların çiyinə milli dəyərlər baxımından məxsus olduqları xalqın arzu və istəklərini, milli keyfiyyətləri (azadlıq, namus, qeyrət, vətənə hörmət), bəşəri dəyərlər baxımından isə humanizmi, sevgini, insanlara hörmət və qayğını təbliğ etmək düşür. Qəhrəmanın haqsızlıqla mübarizəsi onun fərdi missiyasından daha çox xalqı qarşısında götürdüyü öhdəliklə bağlıdır. Demək olar ki, bütün qəhrəmanlar ya öz adları, ya da başqa bir adla əbədiləşmiş, folklorlaşmışlar. Onlar tarixi şəxsiyyətlərin (Bilqamış, Əfrasiyab, Ajo, Ələddin Turalı bəy, Qızıl Arslan və s.) prototipi olmaqla yanaşı, sonrakı mərhələdə epikləşmiş, ideallaşmış bəhədir, alp-ərənlərdir. Qaçaq qəhrəmanlar isə bu ərənlərin

¹⁷Qasımova, A.M. “Qaçaq Nəbi” də “Kitabi Dədə Qorqud” dastan ənənəsinin izləri // Uluslararası Dede Korkut Türk kültürü, tarix və edebiyatı kongresi, – Bakı. – 2021.2-4 iyul, – s.263

davamçılardır. Alpları yanında qırx igidin olması (Dəli Dumrul qırx igidlə yeyib-içir, Qanturalı qırx igidlə Trabzona yola düşür, Dirsə Xan qırx igidlə ova çıxır və s.) Koroğlunun 777 dəlisi, Manasın ətrafına topladığı 40 çorosu, Qaçaq Nəbinin isə qaçaqları həm də xalq düşüncəsində olan nizamının, el birliyinin mükəmməl nümunəsidir. “Alp olan yalnız olmaz” ifadəsi isə bütün dövrlərdə özünü doğrultmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, Koroğlu və Nəbinin Qıratına verdiyi dəyər Manasın Ak-Kula adlı atına olan məhəbbətinin təzahürüdürsə, Koroğlunun dostu Eyvaza və dəlilərinə, Nəbinin Telli Qara və digər qaçaqlara sadıqlıyı əslində Oğuz Kağanın vəziri Ulu Türkə, Manasın silahdaşı Almanbetə, Bilqamısın dostu Engiduya qarşı hörmətindən qaynaqlanır.

Mübarizə üçün konkret məkanların seçilməsi hələ qədim türk bəhadrılıq dastanlarında rast gəlinən motivlərdən biridir. Bilqamıs Uruk qalasını, Manas Talası özünə məskən seçir, Şu isə Şu qalasını tikdirir. Koroğlu Cəniləldə, Qara Məlik Ocan dağında özünə məskən salır, Qaçaq Usuf Çıldır dağlarına yaxın ərazidə, Qaçaq Nəbi isə çox zaman Camal qalasında bir çox qəhrəmanlıqlar göstərir.

Araşdırmalar göstərir ki, qaçaq dastanlarını ənənəyə bağlayan daha bir tərəf qadın obrazlarıdır. Manası bələlardan xəbərdar edən alp qadın arxetipi Kankey, “Dədə Qorqud”da sitayiş edilməyə layiq olan ana, sadıq dost, vəfalı həyat yoldaşı Burla Xatun, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Molla Nur” dastanlarında ərinin dayağı, vuran qolu, ən yaxın silahdaşı təəssüratı oyadan Nigar, Həcər, Gülşad cəngavər qadın obrazları ilə folklorlaşmışlar.

Tədqiqat işinin bu fəslində belə bir nəticəyə gəlirik: Bir çox *ortaq motivlərin* (dəyüşə çağırış, qəhrəmanın paltar dəyişərək simasını gizlətməsi, düşməne hədə-qorxu gəlməsi, özünə uyğun məkan seçərək məşhur silahı ilə mübarizə aparması, qəhrəmanın xəyanətin qurbanı olması və s.) *və obrazların* (mübariz qadın obrazı, at obrazı, sadıqdost, xəyanətkar düşmən vəs.) təkrarı *göstərir ki, Azərbaycan dastan yaradıcılığında ənənə və qəhrəmanlığın yaşanı baxımından ciddi yaxınlıqlar, yaddaşın, düşüncənin təkrarlanması*

nəzərə çarpır. Bu bağlılıq bütün parametrlərdə, mövzu bənzərliyindən struktur elementlərinə qədər özünü göstərir”¹⁸

Dissertasiyanın I fəslinin ikinci paragrafi **“Qaçaq dastanlarında qəhrəmanlığın tarixi kökləri (dünya xalqlarından nümunələrlə müqayisəli)”** adlanır. Dünyaca məşhur “xalq intiqamçıları”, “həqiqət mübarizləri”, “yoxsulların havadarı”, kəndli cəngavərləri”, “ədalət mücəssəməsi” adlandırılan qəhrəmanlar Geliodoranın “nəcib quldur” arxetipi Tiamid, ingilislərin məşhur Robin Hudu, Şillərin Karl Mooru, Puşkinin Dubrovskisi, Qara Məlik və Koroğlu ilə bənzər xüsusiyyətlərə malikdirlər. Belə ki, dünyanın müxtəlif yerlərində fərqli adlarla (balkanlarda hayduk, hindlilərdə dakoit, ukrainlərdə oprışka, macarlarda betarı, yunanlarda kleft, türklərdə əşkiya, azərbaycanlılarda qaçaq) çağrılan qəhrəmanlar “nəcib quldur” arxetipi ilə eyni müstəvidə dayanırlar. Tədqiqatlar göstərir ki, “nəcib quldur” obrazının davamçısı kimi *“Nəbi, öz hərəkətlərində namus və iffətli olub ondan xalqın əxlaqına və qeyrətinə toxunan bir əməl çıxmazdı. O, qadına hörmət barəsində çoxdan çox ehtiyatlı idi, qadına toxunmazdı. Nəbi yoldaşlarına qarşı çox hörmətçil və qayğı göstərən idi....Nəbi öz yoldaşlarına gizli oğurluğu qadağan etmişdi, onun bütün qarətləri müəyyən bir məqsədlə olurdu”*¹⁹.

Araşdırmalardan belə bir qənaətə gəlirik ki, bu qəhrəmanlar varlıdan alıb kasıba paylayar, məcburiyyətdən adam öldürər, oğurluğu varlanmaq məqsədi ilə etməz, tam əksinə quldurlara qarşı şəxsən mübarizə aparar, məcburiyyət qarşısında qaçaq həyatı yaşayarlar. Onların xarakterinin digər orta qəhətli isə qadınlara qarşı zorakılığa yol verməmələri, öz silahdaşlarına qarşı ədalətli mövqedə olmaları, xalq sözü deməklə elindən-obasından ayrı düşmələridir.

Paragrafda bizim qaçaqlara məxsus milli-mental dəyərlər, milli xüsusiyyətlər qaçaq dastanlarından nümunələrlə tədqim edilmiş və belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, bizim qaçaqlar düz çörək kəsdikləri

¹⁸ Qasımova, A.M. Türk dastan ənənəsi: “Bilqamışdan Qaçaq Nəbiyə // Naxçıvan: Mədəniyyətin qovuşduğu məkan Beynəlxalq elmi konfrans materialları, –Naxçıvan. – 2020. 22-23 oktyabr, – s.181

¹⁹ Behcət, B.M. Qaçaq Nəbinin tarixi/B.Behcət,- Bakı: Çıraq,- 2011.s.142-143

süfrənin sahibinə qarşı xəyanət etməz, arvad-uşaq yanında kimisə öldürməz, bir-birlərini hər hansı bir yaxşı təklif müqabilində belə ələ verməz, qadın ləçəyini yerə atarsa, mübarizəni həmin anda dayandırar, silah və atlarını kişilik simvolu kimi dəyərləndirər, qarşı tərəfdən vuruşan kəndlilərinə silah atmaz və s.

Nəticə göstərir ki, ədalətli zamanda ömür sürmək xalqın bütün dövrlərdə ən ümdə arzusu olmuş və xalq tarix boyu öz qəhrəmanları vasitəsi ilə ideal cəmiyyət qurmaq uğrunda mübarizə aparmışdır. *“Müasir dövrdə belə xalq yarı gerçək, yarı mifik ideal qəhrəman, “nəcib quldur” obrazları yaratmaqdadır. Məsələn, Jonston Makallinin “Kapistranonun lənəti” povestində “Zorro” adlı İspan xalqının qəhrəmanı Meksikanın əfsanəvi Robin Hudu Xoakin Muretanın prototipidir. Xoakin qrinqolarının ailəsinə qarşı törətdiyi zorakılıqdan usanaraq ətrafına qohumlarını toplayıb dağlıq ərazilərdə qaçaq həyatı yaşayır. Tezliklə, o, çililərin və meksikalıların patriot qəhrəmanına çevrilir. Onunfilmdeki obrazı “Zorro” isə qara maska altında sadə insanları hakimiyyətdəki ədalətsizliklərdən qorumaqla milyonlarla tamaşaçının sevimlisinə çevrilib”.*²⁰

II fəsil **““Qaçaq Nəbi” dastanının araşdırılması”** adlanır. Birinci paraqrafda **“Epik və lirik janrların, tarixi faktların “Qaçaq Nəbi” dastanının yaranmasında rolu”**ndan bəhs edilir.

“Qaçaq Nəbi” dastanının janr xüsusiyyətləri folklorşünaslar tərəfindən kifayət qədər təhlilə cəlb edilmiş və bu araşdırmalar iki fərqli istiqamətə yönəlmişdir. Bir istiqamət “Qaçaq Nəbi”ni dastan janrı kimi təqdim etməkdirsə, digər istiqamət onun tam formalaşmaması ilə bağlıdır. Məsələn, *onu süjetli hekayələr toplusu və ya “folklor poetikasına yad, epik üslubdan çox uzaq, süni dildə yazılmış bir mətn”²¹, “rəvayətlə nağıl, əfsanə ilə mahnı arasında janr”²² hesab etmişlər. “Qaçaq dastanlarını inkar etmək 19-cu əsrin əvvəllərində yaranan “qaçaq nəğmələri” silsiləsini inkar etmək*

²⁰ Qasımova, A.M. Qaçaq qəhrəman obrazının qədimə söykənən tarixi kökləri// – Bakı: Filologiya məsələləri. –2019. №11, –s. 295-296.

²¹ “Qaçaq Nəbi”. (tərtib edən İ. Abbaslı). -Bakı: Lider,-2005.s.4

²² Bayat, F.X. Folklor dərsləri. / F.Bayat. - Bakı: Elm və təhsil, - 2012. s.262

deməkdir”²³ söyləyən Paşa Əfəndiyev kəskin mövqə ortaya qoyaraq “Qaçaq Nəbi”ni dastan adlandırmışdı. Fikrimizcə, “Qaçaq Nəbi” dastanının bədii dəyəri “Koroğlu” kimi dastanlarla müqayisədə zəifdir, qismən sönukdür, bədii-poetik cəhətdən kamilləşə bilməmiş, yəni, qollar arasında bədii, məntiqi əlaqə tam formalaşmamış, sürətlər tam bədii səviyyəyə yüksəlməmişdir.

Sadalanan faktlar “Qaçaq Nəbi”ni qəhrəmanlıq dastan janrından tam uzaqlaşdırma bilmir. Çünki “Qaçaq Nəbi” qəhrəmanlıq dastanının bir çox tələbinə cavab verir: dastanda nəzmlə nəsr bir – birini əvəz edir; dastan süjet-kompazisiyaya, ictimai-siyasi məzmununa, müəyyən həcmə malikdir; dastan qəhrəmanın şəninə qoşulmuş nəğmə, rəvayət, hekayətlərdən yaranmışdır; onun süjet xətti real hadisələr əsasında formalaşmışdır; dastan qəhrəmanı tarixi şəxsiyyətdir və s.

Bütün söylənilənləri təhlil edərək belə bir qənaətə gəlirik ki, “Qaçaq Nəbi” rəvayət, hekayət, xatirələr əsasında formalaşan, epos səviyyəsinə yüksələ bilməyən “öz dövrünün qəhrəmanlıq dastanı”dır.

Bu paraqrafda həmçinin nəğmələrin (qoşmaların) dastan variantlarında, eləcə də söyləyici repertuarında nəzərə çarpan fərqliliklərlə təkrarına toxunulmuşdur. Məsələn, *Qazamat istidi, yata bilmirəm, Ayaqda qandalaq qaça bilmirəm* və s. misrası ilə başlanan nəğmələrin bir neçə variantı (Zülfüqar bəy Hacıbəyov, Hüseyn Baykara, Hümmət Əlizadə²⁴ və s.) mövcuddur. Araşdırmalar bunu deməyə əsas verir ki, dədə-babaların yaddaşına həkk olunan şeir parçalarında mənaca yaxınlıq, misraların təkrarı dastan janrının spesifik xüsusiyyəti, şifahi ənənənin mahiyyəti ilə bağlıdırsa, misralardakı fərq toplayıcının siyasi baxışından, söyləyici unutqanlıqından, bəzən isə dövrün siyasi təyziqindən asılıdır.

Hətta, tədqiqatlar bunu deməyə əsas verir ki, söyləyici-toplayıcı unutqanlıqı, qoşmaların tam cilallanmaması (Zülfüqar Hacıbəyovun topladığı qoşma variantı və s), eyni qoşmanın bir neçə

²³ Əfəndiyev, P. Azərbaycan folklorşünaslığı problemləri II- Bakı: -2004. - s.129-130

²⁴ Əlizadə, H. Aşıqlar: [2 cildə] / H.Əlizadə, - Bakı: Azərənşr,- 1936.C.2,- 437 s.

qəhrəmana həsr edilməsi (Qaçaq Nəbi və Telli Qaraya qoşulan qoşma nəğmənin Əli Şamil variantı²⁵ və s.) tarixi həqiqətləri çatdırmaq baxımından nəğmələrin rolunu azaltmayır.

Lakin bütün hallarda nəğmələr qəhrəmanın həyat yoluna işıq saçır, onun sevincini, kədərini, müəyyən hadisələrə münasibətini əks etdirir və sonradan dastanın yaranmasına zəmin yaradır.

Tədqiqatlar göstərir ki, Nəbi haqqında qoşulan rəvayətlərdə də eyni mənzərə müşahidə olunur. Belə ki, Nəbinin qaçaq düşməsi, məşhur Bozətə əldə etməsi, Həcərin həbsi, qardaşının, sonra isə özünün xaincəsinə öldürülməsi, qaçaqçılıq fəaliyyəti, ağalara-bəylərə divan tutması, xalqa göstərdiyi xidmətlərlə bağlı fərqli rəvayətlər, xatirələr, ziddiyyətli əhvalatlar mövcuddur. Fərqliliklərin səbəbi nəğmələrdə olduğu kimidir. Lakin fərqliliyə baxmayaraq Nəbi haqqındakı rəvayətlər real həyat hadisələrini bədii şəkildə ifadə edir. Məsələn, Həcərin həbs edilməsi ilə bağlı dastan variantlarında, rəvayətlərdə fərqli məlumatlara rast gəlirik. Bu tarixi fakt (Nəbinin Həcəri həbs edən Səlim bəyə yazdığı məktubu haqqında məlumat)²⁶ və *“Mənim bu günümdə gələsən, Nəbi, Qazamat dəlini dələsən, Nəbi!* misrası ilə bitən məşhur qoşma ilk dəfə *“Qafqaz”* qəzetinin 1895-ci il oktyabr buraxılışında dərc edilmişdir.²⁷

Tədqiqat bunu deməyə əsas verir ki, Həcərin qazamatdakı əzabları xalqı narahat etmiş, onlar öz qəhrəman qadınının dilindən Nəbidən kömək istəyərək, tarixi hadisəyə müxtəlif nəğmələr, rəvayətlər qoşmuşlar. Xalq qəhrəmanının həyatına işıq saçan bu və ya digər tarixi faktlar sonradan folklorlaşmış, tarixi tam şəkildə əks etdirməsə belə, xalqın yaddaşında yaşayan tarix olaraq dastanda öz əksini tapmışdır.

²⁵ Şamil Ə. H. Dastanlaşmış ömürlər./ Ə.Şamil. -Bakı: Səda. - 2001. - 97 s.

²⁶ Nərimanoğlu, H. QHT sədrindən millət vəkilinə cavab, yaxud bir daha Qaçaq Nəbi, Qoçaq Həcər haqqında. URL: <https://sumqayitxeber.com/qht-sedrinden-millet-vekiline-cavab-yaxud-bir-daha-qacaq-nebi-qoqaq-hecer-haqqinda/>

²⁷ Rüstəzadə, R.B. El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında. Bakı:Gənclik, - 1984. s.77

II fəslin ikinci paragrafı **“Qaçaq Nəbi” dastanının toplanması, nəşri və tədqiqi**” adlandırılmışdır. Tədqiqat işinin bu paragrafında dastanın müxtəlif dövrlərdə qəzet və jurnallarda nəşri, tədqiqi məsələləri, Qaçaq Nəbi haqqında toplanmış materiallar, ona həsr edilmiş folklor nümunələri təhlil edilmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Nəbi haqqında məlumatlar hələ XIX əsrin əvvəllərindən dərc edilməyə başlamışdır. “Mşak”, “Naseri”, SMOMPK və s. kimi dərgilərdə Nəbi hərəkətinin mahiyyəti təhrif edilirdi. Məsələn, “Naseri” qəzetində o, “xalqa ziyan vuran rus qaçağı” kimi tərənnüm edilir və bildirilir ki, Nəbinin öldürülməsi ilə xalq onun şərindən qurtara bilmişdir.²⁸ SMOMPK məcmuəsində Nəbi “kürd milliyətli quldur” adlandırılmışdı. Bu da *“erməni sovinizminin və rus işğalçı milli siyasətçilərinin mövqeyindən” çıxış etmək idi.*²⁹ Mühacir folklorşünaslar (Məmməd Əmin Rəsulzadə, Hüseyn Baykara, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əhməd Cəfəroğlu, Nəbi Turablı əsərlərində Nəbi hərəkətini tədqiqata cəlb etmiş, əksinə, “Bildiriş”, “Azərbaycan Yurd bilgisi”, “Yeni Qafqaziyyə” və digər mənbələrdə onun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək “Rus imperiya siyasətinə, çarizmə qarşı yönələn üsyan” kimi dəyərləndirmişlər. Bu yanaşma anlaşılıdır, çünki onlar müstəqillik uğrunda mübarizə aparan, Rus imperiyasının ədalətsiz siyasəti nəticəsində yurdundan didərgin salınan və fikirlərini azad ifadə etmək imkanları olan ziyalılar idilər. Bu ziyalılar Qaçaq Nəbi kimi qəhrəmanların simasında təsəlli taparaq qaçaqların fəaliyyətini rejimə qarşı üsyan, milli oyanışa zəmin yaradan qığılçım kimi görürdülər.

Tədqiqatdan bəlli olur ki, Nəbi nə “kürd milliyətli quldur”, nə də rejimlə mübarizə aparan “üsyankar” idi. O, Qubadlının Aşağı Mollu kəndində (azərbaycanlı ailəsində) doğulmuş, qanunsuzluğa qarşı öz ətraflarına dəstə toplayaraq, kiçik qruplarla mübarizə aparan intiqamçı idi. Bu intiqam şəxsi zəmində yaranan problemlərdən qaynaqlanırdı.

²⁸Namazov, Q.M. Xalq qəhrəmanının şöhrəti./Q.Namazov.-Bakı:Orxan,-2005. s.206

²⁹ Orucova S.H. “Qaçaq Nəbi” “SMOMPK” məcmuəsində.// S.Orucova. Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. № 1(85). – 2013.-s.191-195

Nəbi hərəkatı bütün dövrlərdə aktual olmuşdur. Folklorşünaslar, tədqiqatçılar Qaçaq Nəbi hərəkatı ilə bağlı xalq arasında yaranan nəğmə, mahnı örnəkləri, dolaşan əhvalat, hadisə və rəvayətləri, “Qaçaq Nəbi” dastanını tədqiqata cəlb etmiş, toplanan materiallar özündə dəyərli faktları əks etdirə bilmişdir.

Müasir dövrdə görkəmli tarixçilər Zəhmət Şahverdiyev, İlqar Məhərrəmli, Cavanşir Hüseynov və başqaları Azərbaycan tarixi-mədəni gerçəkliyində qaçaq adını daşıyanlar haqqında maraqlı mülahizələr söyləmiş, hərəkatın fəaliyyət dövrlərini nəzəri cəhətdən dəyərləndirmişlər. Məsələn, tarixçi Cavanşir Hüseynovun bölgüsündə “xalq intiqamçıları” ilə Erik Hobsbaumun “soylu qaçaq”ları, Karen Barkeyin “xalq intiqamçıları”, Seal Grahamın “Robin Hud personajları” eyni müstəvidə dayanırlar. Xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbi isə hər bir bölgünü təmsil edir.

Müasir dövrdə çap edilmiş əsərlər və digər tədqiqat işləri, Qaçaq Nəbi ilə bağlı gedən (Həcərlə Əhməd, Xəlil və Zeynəb adlı övladlarının olduğu haqqında) müzakirələr³⁰ və s. mövzunun hələ də aktuallığından xəbər verir.

Araşdırmalar bunu deməyə əsas verir ki, xalqın bədii təfəkkürünün bütün konstruksiyalarını özündə birləşdirən bu folklor nümunələrinin tədqiqi, xronoloji ardıcılıqla araşdırılması, yeni-yeni tədqiqat işlərinin təhlili, ümumiyyətlə mövzuya sistemli yanaşmaq, Nəbinin həyatı haqqında bəzi qaranlıq məqamlara işıq saçır, onun döyüş fəaliyyəti, yaşadığı mühit, mübarizəsinin məqsədi haqqında daha dolğun təsəvvür formalaşdırır. Bu tədqiqat işi həm də milli sərəvətimizin qorunması və qayğısına qalınması baxımından da önəmlidir.

III fəsil **“Qaçaq Nəbi” dastan variantlarının struktur elementləri və bədii-poetik sistemi**” adlanır. Bu fəslin birinci paraqrafında **““Qaçaq Nəbi” dastan variantlarının (süjet, motiv və**

³⁰ Qaçaq Nəbi və Həcərin övladlarının taleyi/ URL: https://www.youtube.com/watch?v=xCKi9z_facA; Qaçaq Nəbi və Həcərin üç övladı olub. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=KVt9rhcU5Gc>; Qaçaq Nəbi ilə Həcərin kötücaşi 30 il sonra öz kəndində. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7XFhgQvwoc8>

obraz baxımından) xüsusiyyətləri”ndən bəhs edilir. Dissertasiya işində belə qənaətə gəlinir ki, “Qaçaq Nəbi” dastan variantları dörd ana bölümdən ibarət olan məzmun üzərində qurulmuşdur. Süjet xəttindəki epizodların zamanca və məkanca düzülüş prinsipidünə xalqlarının qaçaq dastanlarının ortaq məzmununu təşkil edir.

1. Qəhrəmanın uşaqlığını əlindən alan və üsyanına səbəb olan, ona qarşı ağalar və bəylər tərəfindən zülm edilən hadisələr ana bölümdə təsvir edilir və qəhrəmanda mübarizə hissləri yetişir.

2. Qəhrəman yaxınlarına qarşı ağa və ya bəylər tərəfindən edilən haqsızlıqlar nəticəsində dağa çıxıraraq qaçaq olur, elindən-obasından didərgin düşür.

3. Qaçaqçılıq fəaliyyəti dövrünə ayrılan üçüncü bölümdə yoxsullara etdiyi yaxşılıqlar, zalımlara verdiyi cəzalar (qızıl qəbzlərin paylanması, bəylərin, ağaların taxılının xalqa paylanması, kəndlini təhqir edənlərin müxtəlif cür cəzalandırılması və s.) yer alır.

4. Qəhrəman ya xalqına qayıdır, ya da xaincəsinə öldürülür. Xəyanətə əl atmaq hakim təbəqənin açızlığıdır.

“Qaçaq Nəbi” dastanının süjet xətti dünya xalqlarının qəhrəmanlıq dastanlarına bənzəyir. Özünəməxsusluq ondan ibarətdir ki, *“Onun həyatı Azərbaycan dastan ənənəsinə sadıq qalaraq doğuluşundan ölümünə qədər təsvir edilib. Nəbinin ziddiyyətlərlə dolu bir mühitdə doğulması; uşaqlığının çətin şəraitdə keçməsi; Həcərlə evlənməsi; zamanənin ədalətsiz idarə sistemində qarşı çıxaraq qaçaq düşməsi; Nəbinin xalqa və xalqın Nəbiyə dayaq durmasının artan xətlə inkişafı; Həcərin qazamata salınması və Nəbi tərəfindən xilas edilməsi; Nəbi ilə Həcərin düşmənlərə qarşı çiyin-çiyinə vuruşması; Nəbinin qardaşı Mehtinin ölümü; Nəbinin xəyanət nəticəsində həlak olması hadisələri “Qaçaq Nəbi” variantlarının hər birinin əsas süjet xəttini təşkil edir. Hadisələrin cərəyan etdiyi əsas yer isə heç şübhəsiz Nəbinin doğulub böyüdüüyü Aşağı Mollu kəndidir”*.³¹

³¹ Qasımova, A.M. “Qaçaq Nəbi” dastan variantlarının tipoloji sisteminin təhlili // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti Elmi xəbərlər (Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası), – 2019. №3, – s. 377.

Bu paraqrafda dünya xalqlarının qəhrəmanlıq dastanlarında rast gəldiyimiz obrazlar “Qaçaq Nəbi” dastanı kontekstində təhlilə cəlb edilmiş, ortaqlıqlar müəyyən edilmiş, belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, “*”Qaçaq Nəbi” dastanında dörd obraz tipi özünü göstərir. 1) hakim təbəqə timsalında Səlim bəy, Slovaçinski, Mahmud bəy və s. 2) xalqın nümayəndəsi xalq qəhrəmanı və onun ətrafı timsalında Qaçaq Nəbi və onun qardaşı, Həcər və əsas silahdaşları 3) düşmən ünsürlər, dövrün hakim təbəqəsinin xəyanətkar ətrafı; (qısa epizodik qəhrəmanlar, hakim dairə ilə gizli, sövdələşmədə iştirak edənlər) Məsələn, Nəbinin silahdaşı Şahhüseyn, Ginkur bəy, Bedrus bəy, Paşa bəy və s. 4) xalq qəhrəmanının ətrafı, xalq birliyində təmsil olunanlar. Ruhən və qəlbən Nəbiyə bağlı olanlar.*”³² Dastanda aparıcı obrazlar (Nəbi, Həcər, Mehti, Alo kişi, Gözəl ana Şahhüseyn, Paşa bəy, Mahmud hampa, Boz at, aynalı silahı) demək olar ki, eynidir. Bəzi obrazlar isə yalnız bir variant üçün xarakterikdir.

Nəticə göstərir ki, dastan variantlarında motiv, obraz, epizod fərqi, nəzərə çarpan əlgəzdirmə halları, toplayıcı redaktəsi mətnə müdaxilə elementləri ilə əlaqəlidir. Folklorşünas Əliheydər Tahirov Qaçaq Nəbiyə yaxın bir dövrdə yaşadığından onun variantında toplayıcı müdaxiləsi son dərəcədə az olmuşdur. Dastanda əksər hadisələr tarixlə üst-üstə düşür, döyüş səhnələri konkretliyi ilə seçilir. Həsən Qasimov variantı isə Əliheydər Tahirov variantının təkrarıdır, yeganə fərq süjet xəttinin əsasını təşkil edən Aşot kirvə obrazının bu variantda əlavə edilməsidir. Azad Nəbiyevin variantında qəhrəman daha romantik əhval-ruhiyyədə idisə, bu variantda qəhrəman daim mübarizələrlə yüksəlir. Əhliman Axundov variantında müəllif hadisəçiliyə meyl etmiş, dastanı aşıq repertuarında yaradılmayan saysız-hesabsız rəvayətlər, əhvalatlarla yükləmişdir. “*Hər hansı bir surət haqqında danışılarkən onun “reallığı”nı təsdiq etmək üçün*

³² Qasimova, A.M. Dastanda qəhrəman tipləri və obrazların ümumi səciyyəsi // –Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Dil və ədəbiyyat Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2020. 1(113) – s.206.

*əlavə izahat verilməsi, bu surətləri sənədlərlə təsdiqləmək dastanı bədii əsər səviyyəsindən çıxarıb oçerkə döndərir”.*³³

Fərqli obrazların olması (məsələn: Kərbəlayi Məhəmməd, Aşot kirvə, qarı və başqaları) və ya bir neçə motivin əlavə edilməsi (xalqlar dostluğu, elçilik, övladın xaincəsinə öldürülməsi və s.) “Qaçaq Nəbi” dastanının variantlarının ana xəttini, süjetini dəyişməmişdir. Bu isə təbiidir. Dastanın ana xəttini təşkil edən süjetlər yaxın tarixə söykənir, obrazlar, Nəbinin ətrafı isə real qəhrəmanlardır.

Dissertasiyanın bu paraqfarında Nəbi şəxsiyyətinə verilən dəyərin səbəbləri də araşdırılmış, müəyyən qənaətlər əldə edilmişdir. Belə ki, Nəbi xalq tərəfindən haqqında ən çox danışılan, adına dastan qoşulan, yazılı ədəbiyyat nümunələrində yaşayan qaçaqlardan bəlkə də birincisidir. Nəbi müəyyən zamanda kəsiyində, tarixi situasiyada meydana gələn qəhrəmandır. Nəbinin hərəkətləri həmin dövr üçün bir qəhrəmanlıq nümunəsi idi. Onu şəxsiyyətə çevirən səbəblərdən biri yaşadığı mühit, uşaq yaşlarından ədalətsizliyə qarşı barışmaz mövqeyi (fəsix İbrahimplə davası, koxanın tatarını oğurlaması, Məşədi Zeynişə verdiyi cavab və s.) idisə, digəri ideoloji təbliğatın təsiri olmuşdu. *“Xalqın gözündə alicənab qaçaq statusu qazanmış kəndli hərəkətinin bu nümayəndələrinin bir qismi sovet rejiminin ideoloji konyukturasına uyğun gəldiyi üçün süni şəkildə dastanlaşdırılmışdır.”*³⁴ Amma Nəbi hərəkətinin mahiyyətini, onun qəhrəmanlığını kiçiltmək də olmaz. Belə ki, *“Çar hökuməti Qafqazı işğal etdikdən ta Qaçaq Nəbinin zamanına qədər Nəbiyə oxşar bir qaçaqlıq hərəkəti görməmişdi. Qaçaqqlar çox olmuşsa da, Nəbi kimi mütəşəkkil və çox uzun müddət davam gətirə bilən olmamışdı ”*³⁵

³³ Vəliyev, V.Ə. Azərbaycan folkloru: dərs vəsaiti. / V.Vəliyev. - Bakı: Maarif, -1985. - s.66

³⁴ Bayat, F.X. Sosial bandit nəzəriyyəsi baxımından qaçaqçılıq hərəkəti və qaçaq dastanları // -Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər - 2011. №36, - s.28

³⁵ Behcət, B.M. Qaçaq Nəbinin tarixi / B.Behcət, - Bakı: Çıraq, - 2011. - s.213

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, ədalətsizliyə qarşı 25 illik mübarizə və digər sadalanan səbəblər Nəbini sevdirmiş, qaçaq qəhrəmanların simvolu səviyyəsinə yüksəltmişdir.

Dissertasiyanın III fəslinin ikinci paragrafı“ **“Qaçaq Nəbi” dastanında təhkiyə və ənənəvi formullar**”dan bəhs edir.

Qaçaq Nəbi” dastanının bütün əldə olunan variantları təhkiyə modelləri ilə başlayır. Təhkiyəçi motivasiya yaratmaq məqsədi ilə formullardan (“ustad deyir ki, “ərz olsun qulluğunuza”, “qoca babalarımız belə nağıl edir ki” və s.) istifadə edir və dastanı təhkiyə ilə bitirir (Həsən Qasimov variantından başqa). Dastanda “sizə kimdən xəbər verim”, “indi bunlar burada qalsın”, “bunlar getməkdə olsun” və s. modelləri ilə qəlibləşmiş formullar sehrli nağıl təhkiyəsindən qaynaqlanır və bir hadisədən, digər hadisəyə, bir məkandan digər məkana keçid məqsədi daşıyır. Dastan zamanı və məkanı təsvir edən “dan yeri ağarar-ağarmaz”, “qaş qaralan kimi”, “yayın oğlan vaxtı”, “az getdi, çox getdi” və s. mətndaxili və “görək nə dedi”, “aldı, görək nə dedi”, “deyir”, “dedilər”, “çağırır” və s. keçid formulları ilə zəngindir.

Dastanının hər dörd variantında müəllif hadisələrin müşahidəçisi kimi çıxış edir. Sonrakı hissələrdə Nəbinin aktiv şəkildə döyüş sərgiləməsi və qəhrəmancasına daim yüksəlməsi öz əksini tapır. Döyüş səhnələri ilə zəngin formulların məqsədi (“düşmənin üzərinə gülləni dolu kimi yağdırdı”, “nərəsi ilə yeri-göyü lərzəyə gətirdi”, “ərazini üzük qaşı kimi mühasirəyə aldı” və s.) qəhrəmanın gücünü artırmaq, rəqibin gücünü azaltmaqdır. Məsələn, həm Nəbinin, həm də düşmənin qoşunu döyüşdüyü ərazini üzük qaşı kimi mühasirəyə alır, gülləni dolu kimi yağdırır. Fərq ondadır ki, düşmən məğlub olur, Nəbi isə qoşunu ilə mühasirədən çıxaraq qalib gəlir. Deməli, döyüş səhnələrini əks etdirən mətndaxili formullar Qaçaq Nəbinin qalibiyyəti nəticəsində daha güclü təsirə malikdir.

“Qaçaq Nəbi” dastanı özünəməxsus formulları ilə (Nəbinin aynalı ilə bağlı olan, Nəbi və Həcərin qoçaqlığını öyən, Bozadı tərifləyən) seçilir. Məsələn, *“Sənin igidliyin aynadan olsun! Aynalı*

tüfəngi oynadan olsun”³⁶ misrası Nəbinin aynalıya bağlılığının faktıdır və obraz kimi qəhrəmanı tamamlayır.

“Qaçaq Nəbi” dastanında da dialoq və monoloqun yeri xüsusidir. Məsələn, Nəbinin ölümündən sonra Həcərin öz-özünə müraciəti (*Necə baxım, bu qadalı yəhərə, Çəkdi namərd çarpaz dağı Həcərə*) oxucunu əsərə kökləyən poetik təhkiyədir.

*“Qaçaq Nəbi dastanındakı təhkiyə və formullar sistemi mövzusunu araşdırarkən aşağıdakı elmi qənaətlərə gəlirik: “Dastandakı poetik təhkiyə müəllif mövqeyinin fərqli şəkildə davamıdır; Qaçaq Nəbi” dastanındakı təhkiyə memuar-xatirə şəkliyədir; dastanda təhkiyə yalnız nəsr şəkliyə verilir*³⁷”

“Qaçaq Nəbi” dastanında xüsusilə bu dastana xas olan formullar mövcuddur; dastanın Əhliman Axundov və Azad Nəbiyev variantında arxaik mif mətnlərinə, sehrli nağıllara məxsus olan formullar daha çoxdur; vəs.

“Qaçaq Nəbi” dastanında söyləyicinin şeyriyyatda, nağıllanmada bədii təsvir və ifadə vasitələrindən yararlanmasının məqsədi isə oxucuda zəif, sönük təsiri azaltmaq, qəhrəmanın hiss və duyğularını bədii boyalarla olduğu kimi çatdırmaq, dastanın dilinə bədii gözəllik və axıcılıq vermək olmuşdur. Məsələn, Nəbi, onun silahdaşları aslana, pələngə, şirə, qurda, qartalə bənzədilsə, düşmən qüvvələr siçana, tülküyə, ilana, çüçəyə və s. heyvanlarla müqayisə edilirlər. Qurd, qartal, aslan, şir-güc, siçan, sərçə qorxaqlıq, qoyun-quzu, toyuq-çüçə məzlum xalq simasında yazıq, fağır kimi bədiiləşir. Yölux sərçə kimi çivildəmək, yarpaq kimi əsmək, mum kimi yumşalmaq, quş kimi qaçıb uzaqlaşmaq, şahin kimi qanad açmaq, bulud kimi tutulmaq, zəli kimi yaxasından yapışmaq, düşmənləri toyuq kimi dənəlmək və s. kimi klişeləşmiş ifadələrdən, təşbehdən dastanda yerli yerində istifadə edilmişdir.

³⁶ Azərbaycan folkloru külliyyatı. Dastanlar. Qaçaq Nəbi dastanı (kitab 16). / tət.ed. Axundov Ə. / Bakı: Elm və təhsil, - c.26. - 2011. s.64

³⁷Qasımova, A.M. Dastan təhkiyəsi və “Qaçaq Nəbi” dastanının formullar sistemi. // Bakı: Dədə Qorqud, elmi-ədəbi toplusu, -2020/II, s.144-150

Araşdırmalar göstərir ki, dastanda qəhrəmanın dilindən ritorik suallardan, replikadan epitet, təşbeh, metafora, metanimiya, simvol, elc  də bədii ifadə vasitələri olan bədii sual, təzad, anafora, epifora, mübaliğə, inversiya, kinayə və s. fərqli dərəcədə istifadə edilmişdir.

T dqiqlar bunu söyləməyə əsas verir ki, hadisələrin daha canlı və daha dürüst, daha təsirli ifadəsinə Azad Nəbiyev v  Əhliman Axundov variantında rast gəlirik. Bu baxımdan  n sönük variant Əliheydər Tahirov variantı hesab edilə bilər.

“Nəticə” hissəsində dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsillərində t dqiqlat boyu aparılan araşdırmalardan əldə olunana elmi-nəzəri qənaətlər, mülahizələr, irəli sürülən fikirlər ümumiləşdirilmiş, folklorşünaslığın bu mövzuda gələcək perspektivləri  z  çıxarılmışdır.

T dqiqlat işində aşığıda sadalanan elmi-nəzəri qənaətlər əldə olunub:Azərbaycan qaçaq dastan ənənəsi “Qaçaq Nəbi” kontekstində qədim dastanlarla paralel şəkildə təhlil edildikdə ənənədən gələn bağılıqlar daha aydın şəkildə  z  çıxır; qaçaqlarla “nəcib quldur” obrazının xarakterinin ortaqlığı onların kökünün antik d vr  bağılandığını ortaya qoyur; Azərbaycan qaçaqlarının milli-mental xarakteri, milli dəyərləri qaçaq dastanlarında qorunmuşdur; dədə-babaların yaddaşına həkk olunan şeir parçalarında misralardakı, r vay tl rd ki hadisələrin nəql olunmasında fərqlilik toplayıcının siyasi baxışından, söyləyici unuttqanlığından, bəzən isə, dövrün siyasi t yziqindən asılıdır; “Qaçaq Nəbi” dastanında fərqli obrazlara, epizod v  motivlərə rast g lins  də, dastan sabit süjet-kompazisiya xəttinə malikdir; “Qaçaq Nəbi” dastanındakı təhkiyə memuar-xatirə şəklindədir; dastan variantlarında arxaik mif mətnlərinə, sehrli nağıllara məxsus olan formullara rast gəlirik; dastan variantlarında bədii ifadə və təsvir vasitələrinin işlənmə dərəcəsi müxtəlifdir; “Qaçaq Nəbi” qəhrəmanlıq dastanının bir çox tələbinə cavab verən, epos səviyyəsinə yüksələ bilməyən “ z dövrünün qəhrəmanlıq dastanı”dır; Qaçaq Nəbiyə ikili münasibət təbii olaraq mövcud iqtidar və xalq tərəfindən verilən qiymətlə bağılıdır; və s.

Beləliklə, problemin tipoloji t dqiql Az rbycan folklorunda Qaçaq Nəbi kontekstində qaçaq dastan ənənəsinə aid monoqrafik

tədqiqat üçün material verə bilər. Problemə müasir yanaşma, yeni elmi baxışlar bu sahədə inkişafı şərtləndirir. Gələcəkdə bu mövzuda yeni araşdırmaların, tədqiqat işlərinin aparılmasında dissertasiya mühim əhəmiyyət kəsb etməklə baza rolunu oynaya bilər.

Dissertasiyanın ümumi məzmunu müəllifin dərc olunmuş aşağıdakı elmi işlərində öz əksini tapmışdır:

1. Qaçaq dastanları və onun tarixi genetik kökləri // – Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Elmi-ədəbi toplu, – 2017/1(50), – s. 98-102.

2. Qaçaq hərəkəti və qaçaq dastanları //–Bakı: Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Elmi-ədəbi toplu, – 2017/2(50), – s.67-72.

3. Kolxozlaşma dövrü qaçaq hərəkəti və onun folklor obrazı // – Bakı: Filologiya məsələləri. –2017. №16, – s.331-337.

4. XX əsrin əvvəllərində qaçaq hərəkəti və onunla bağlı yaranan qaçaq dastanları // Elmi əsərlər. –Naxçıvan: NU-“NUH”, – 2017.№4(7), – s.144-149.

5. Дастаны про гачаков и традиции создания героических дастанов // –Киев: Гилея: Научный вестник, -2017.122(№7),– s.343-347.

6. M.H.Təhmasib və qaçaq dastanları //Görkəmli Azərbaycan folklorşünası Məhəmmədhüseyn Təhmasib mövzusunda elmi konfrans materialları. –Bakı:Elm və təhsil,–2017,5 oktyabr.– s.66-73.

7. Некоторые вопросы исследования Азербайджанских Гачакских дастанов // –Алматы: Хабаршы Вестник (Серия филологических наук), –2017. №1(59), –s.169-173

8. Dastan yaradıcılığı və qaçaq dastanları // Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri II beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: –2017.12-14 oktyabr, –s.304-307

9. Nəsimi və Qaçaq Nəbi ideyalarının bənzərliyi // İmadəddin Nəsimi və folklor mövzusunda respublika elmi-praktik konfransının materialları. –Bakı: Elm və təhsil, –2019, –s.61-71

10. Qaçaq Nəbi haqqında nəğmə, əhvalat və rəvayətlər. “Qaçaq Nəbi” dastanı // –Bakı: Slavyan Universiteti Elmi əsərlər (dil və ədəbiyyat seriyası), – 2019. №2, –s.251-258.

11. Qaçaq qəhrəman obrazının qədimə söykənən tarixi kökləri // – Bakı: Filologiya məsələləri. –2019. №11, –s. 289-297.

12. 19-cu əsrin sonları Cəlil Məmmədquluzadənin ictimai-siyasi fəaliyyəti dövründə qaçaqçılıq hərəkatı // Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş “Dünyada sözdən böyük yadigar yoxdur” mövzusunda Respublika elmi konfransı, Naxçıvan Dövlət Universiteti, –2019. 29 noyabr, –s.73-76.

13. “Qaçaq Nəbi” dastan variantlarının tipoloji sisteminin təhlili // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti Elmi xəbərlər (Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası), – 2019. №3, – s. 373-379.

14. Dastanda qəhrəman tipləri və obrazların ümumi səciyyəsi // –Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Dil və ədəbiyyat Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2020. 1(113) – s.206-210.

15. Qaçaq Nəbi hərəkatı nəzəriyyəçilərin baxış müstəvisində və Qaçaq Nəbi şəxsiyyəti folklorlarda // Rəsul Rzanın anadan olmasının 110 illik yubileyinə həsr olunmuş V Beynəlxalq elmi konfrans. – İsveç, Stokholm. –2020. 25-26 iyul. –s.85-94.

16. Dastan təhkiyəsi və “Qaçaq Nəbi” dastanının formullar sistemi // – Bakı: “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, – 2020. II (69), – s.144-150.

17. Türk dastan ənənəsi: “Bilqamışdan Qaçaq Nəbiyə // Naxçıvan: Mədəniyyətin qovuşduğu məkan Beynəlxalq elmi konfrans materialları, –Naxçıvan. – 2020. 22-23 oktyabr, –s.172-183.

18. “Qaçaq Nəbi” dastanında erməni şovnizminin izləri // – Bakı: “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, – 2020. II(73), – s.139-145.

19. “Qaçaq Nəbi” də “Kitabi Dədə Qorqud” dastan ənənəsinin izləri // Uluslararası Dede Korkut Türk kultürü, tarix ve edebiyatı kongresi, – Bakı. – 2021.2-4 iyul, – s.260-269

20. Ancient traces of the image of “noble robbers” in fugitive epics // Colloquium –journal. – Poland, Warszawa: “Interdruk”, – 2021. № 21 (108), –s.78-84

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ 2022-ci il tarixində saat _____ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.27 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31

Dissertasiya ilə AMEA Folklor İnstitutunun Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasınının (aak.gov.edu.az) və AMEA Folklor İnstitutunun (folklor.az) rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 10.06.2022

Kağızın formatı: 60x84/ ¹/₁₆

Həcm: 44527

Tiraj: 100 nüsxə